

A hadiépítészet Magyarország történetében.

I. Római- és népvándorláskori erődítmények.

Közép- és Nyugateurópa hadiépítészete annál fejlettebb formában bontakozik ki előttiünk, minél polgáriasultabbak voltak az egyes népek. A földrajzi tényezők hatása se tagadható, de még kevésbé azoké a műszaki ismereteké, amelyeket a tovavándorló népek — Ázsiában és Egyiptomban elsajátítva — magukkal hoztak új hazájukba.

A történelemelőtti idők védőműveinek legősibb alakja — ott ahol se barlangról, se az úgynevezett „*terramare*”-ről nem lehetett szó — a homerosi korszaknak az az erődítménye volt, amelyet mi olaszok a „*castelliere*” szóval jelölünk. Ezt, kör vagy ellipszis alakban, természetből rakott, 5-6 méter magas kerítés fogta körül; ezen belül tartották családjukat és nyájukat a pásztorok. Az ilyenfajta építményeknek igen sok nyoma maradt Spanyol-, Francia- és Olaszországban, továbbá a Dunától délre, különösen a Balkán-félszigeten. Nagyon hasonlítanak ezek Sardinia és a Baleáriszigetek „*nurag*”-jaira, Puglia „*specchio*”-ira s más kevésbé általános példákra is.

A történelmi idők hajnalán, a Földközi-tenger európai partjain, már sokkal nagyobb szerű védőművek épültek, tudniillik a ciklops-faloknak is mondott bámulatos pelaszg-építmények, szembeötlő ázsiai hatások nyomán. Hatalmas kőtömbök alkották magas falaikat s itt-ott még meglevő maradványaik ma is megdöbbenetik és csodálattal töltik el a szemlélőt.

A civilizáció továbbfejlődésével karöltve járt a védőművek fejlesztése is. A haladást ezen a téren a mézshabarcscsal kötött tornyos körfal jelzi, főként Ázsiában, míg ellenben Rómának Servius Tullius építette falait, kőtőanyag nélkül rakott kőtömbök alkották. Ezt a falat csak századok múltával pótolták más szerkezetével. A latin-világ határain túl is sokáig ragaszkodtak az ősi mintához. Amidőn Julius Caesar Galliát meghódította, szárazon rakott és vastag gerendákkal áthálózott falakra bukkant.

A Duna medencéjében vert földből és cölöpökből készült, nagybárára kerek „pogányvárakat” találunk. Ilyen alakúak voltak az avarok úgynevezett „ring”-jei is, melyek közül talán legnagyobb szerű a Temes-Zsadány melletti hármás avar gyűrű. Az aradmegyei Ujszentanna határában levő „ring” ellipszis alakú. Mindezek általában véve a már említett „castelliere” alaprajzára emlékeztetnek. Van a pogányvárak között olyan is, amelynek kőből rakott körgátját földdel borították be. Ilyen például a „Mén-Marót vára” néven is emlegetett kétes eredetű bihari pogányvár.

Tovább kelet felé, a Szarmata-síkságon, „Kreml” néven összefoglalt különféle, de többnyire szabálytalan alaprajzú, föld- és cölöpgát alkotta védőművekkel találkozunk.

Az erődítés újabb formáit a római hadak terjesztették Európaszerte. Mielőtt a légiók megvetették valahol a lábukat, tüstént megerősítették a megszállott helyet. A legelső védőmű, amelyet építettek, a „castrum” volt. Alakja négyzet, vagy derékszögű négyszög, de akadt szabálytalan formájú is, mint például Szilágy megyében a szentpéterfalvi castrum. Az ilyen „állótábor”-nak akkora volt a terjedelme, hogy közepén jól elfért a „praetorium” épülete. Ebben volt a parancsnokság s ebben helyezték el az istenek és a császár szobrát s itt kapott helyet a hadipénztár is. A praetorium köré a védőcsapat barakjai csoportosultak. A castrumnak rendszerint négy kapuja volt, még pedig a Porta praetoria, Porta decumana, Porta principalis dextra és sinistra. Mindenik a négyszög egy-egy oldalának közepén nyílt, de rajtuk kívül gyakran még más kaput is találunk.

Azonban voltak a rómaiaknak másfajta erődítményei is. Így első sorban a megerősített határvonal, a „limes”, amely legtöbbször összefüggő földgátak mérföldekre nyúló vonalából s az előtte húzódó árokból állott. Ezt a védővonalat — egymástól néhány száz méter távolságban — tornyok szaggatták meg. Ilyen folytonos védőmű volt például a háromszor is megújított Limes britannicus, a Duna és a Rajna közötti Limes germanicus, továbbá a Limes pannonicus és dacicus is. Ilyeneket találunk az allobrogok földjén, úgyszintén Ázsiában is. Ezekben a vonalakon védekezett Róma, a limesen túl lakó barbárok betörése ellen.

A kisebb szerű erődítések közé sorolhatók a fontosabb pontokon emelt magános tornyok. Ezeket „burgus”-nak is szokás nevezni, ha a torony egyúttal egy köréje épült kis lakótelep oltalmára is szolgált.

Amikor egy-egy castrum már valamelyik légiónak állandó állomáshelye lett, bizonyos távolságban templom, színház, fürdő, csapszék és boltok keletkeztek körülötte s itt alakult

a polgári lakosság telepe vagy városa is. Ha azután az ilyen település nagyobb fontosságra tett szert, itáliai mintára toronyos fallal vették körül. Így rendszerint négyszögű, a castrumhoz hasonló, de annál jóval nagyobb terjedelmű és néhol díszes kapukkal áttört védővonal támadt. Ezeknek a kapuknak nagyszerű példájaként maradt meg a torinoi Palatina di Augusta s a trieri Porta nigra.

Az 1919-előtti Nagymagyarország területéből már Domitianus császár uralkodása alatt (Kr. u. 81—96.) meghódítják a rómaiak a Dunántúlt (Pannoniát), majd Traianus császár (98—117.) leigazza a dákokat a mai Erdélyben. Pannonia határait egyelőre nem szándékoztak a Duna vonalán túl terjeszteni s így a Nagyalföld továbbra is a barbárok kezén maradt, bárha a légiók a Tisza völgyén s észak felé a Magyar Középhegység alján is megfordultak. Marcus Aurelius császár (161—180.) állandó római megszállást készített elő a marcomannok, hermundurok, quadok és jazygok lakta területen, de ennek a tervnek megvalósulását egyrészt korai halála, másrészt utódának, Commodusnak (180—192.) hitványsága megbuktatta. Diocletianus császár (284—305), bár megpróbálta, nem vihette messzire a római sasokat a Duna balpartján. Valentinianus (364—375.) követte Diocletianus példáját de ő se merészkedett a Nagyalföld sűrű erdőségei és mocsarai közé.

Valentinianus korából két feliratot találtak Solva¹ és Aquincum között, amelyek két építésről emlékeznek meg. Az egyiket Augustianusnak hívták, a másik pedig Toscanus volt, „praepositus legionis Martiorum“. Az utóbbi 44 nap alatt építette fel a „Commercium“ nevű burgust a szentendrei szigeten, Váccal szemben. Ez a burgus 19.4 méter átmérőjű kerek alkotmány, 2 méter vastag fallal s közvetlen környékének védelmén kívül, a folyamon való átkelés biztosítására is szolgált.

Bárha ezeken a tájakon a castrumok egy része csak alkalmoszerű s így gyorsan is pusztuló épület volt, a rómaiak kivonulása után mégis jó menedékül szolgált a többé-kevésbé kóbor pásztornépnek és nyájainak. De volt olyan castrum is, amely századok folyamán továbbfejlesztve, az ott keletkezett vár legelső nyomjelzése lett. Például a székelyudvarhelyi „Csonkavár“-ról bizonyosan tudjuk, hogy a hajdani castrum helyére épült.

A mai Magyarország, azután hogy a rómaiak elhagyták, a népvándorlás zavaros korszakában, az egymásután gomolygó népek prédája lett. A hunokat a gepidák és longobardok, ezeket pedig az avarok követték. Az avar birodalom

¹ Esztergom-víziváros.

bukása után, a IX. század utolsó évtizedében. a magyarok szállották meg ezt a területet.

Az új honfoglalók itt találták az avargyűrűk rendszerét és magukkal hozták a Szarmata-síkságon látott „Kreml”-típus ismeretét is. Ennek aránylag egyszerű szerkezete kielégítő védelmet nyújtott az akkori támadó fegyverek ellen. De ezenkívül — ahol lehetett — bizonyára felhasználták a magyarok a római uralom idejéből megmaradt erődítményeket is: de ezek a sok módosítás és rombolás következményeként, idők múltával nagyobbára eltűntek a föld színéről. Luigi Ferdinando Marsili, aki Magyarország történetére, föld- és helyrajzára annyi fényt derített, sok római maradványról számol be kézírataiban, de — az aldunai határvonalat leszámítva — nem szól különleges hadiépítményekről.

Azonban az újabb kutatások és ásatások számos római erődítmény alapfalait hozták napvilágra. Ilyenek, hogy csak néhányat említsünk, Ószőny (Bregetio), Pilismarót, Aquincum Dunapentele, (Intercisa), Keszthely, (Mogentiana) castruma és Sümege castelluma. Erdélyben Gyulafehérvár (Apulum), Alsóilosva, Kissebes (Resculum), Mojgrád (Porolissum), Marosvécs és Vecel (Micia) castrumai. Meg kell említenünk a hunyadmegyei krivádiai őrtornyot s az északnyugati „Limes dacicus” 25 őrtornyának maradványait is. Ilyen római eredetű torony volt *állítólag* Fraknón és Visegrádon, sőt a szájhagyomány úgy tudja, hogy Trencsén várának 1275-ben épült öregtornya római alapon áll s Terentius római vezér nevét tartotta volna fenn.

A múlt évben Nógrádverőce közelében, saroktornyos, 2.80 méter vastag római falakat találtak, alkalmasint a Krisztus utáni IV. századból. Két évvel ezelőtt pedig Steierországban fedezték fel a hajdani Noreia védelmére szolgált római erődítményeket. Az agyagos földdel töltött, 1.75—2.50 méter vastag cölöpgát 200 méter oldalhosszúságú négyzetet fog körül. Tornyai földdel töltöttek s a kapukat is tornyok oldalozzák. Az effajta erődítmények általánosak lehettek a pannoniai végeken. Legujabban a budapesti Eskü-téren, tehát a Duna balpartján, tárták fel egy római castellum maradványait.

Vannak egyes írók akik azt állítják, hogy a „huszárvár” alakjában a XVI. sőt a XVII. században is sűrűn szereplő ring- vagy kremlfajtájú palánkvár, különleges magyar találmány. Ezzel szemben a valóság az, hogy ez a rendszer Európában mindenütt, de főként északkeleti részeiben, otthonos volt, sőt az utóbbi tájakon tökéletesített formában jelenik meg. Vincenzo Scamozzi, XVI. századbeli velencei építész, aki úgyszólván egész Európát beúta, ezt írja:

„Nella Moscovia, oltre alla Polonia et Hungheria più alta, perchè le pietre cotte (cioè mattoni) sono di grandissimo costo, però fanno le loro fortezze di legnami grossissimi et robusti dei quali hanno abbondanza e li mettono in piedi et altri incrociati et conficcati insieme e da poi riempiono il terreno molto all' indentro e nella parte di fuori mettono le lotte (cioè zolle) di terra bene assettate, laonde a questo modo le loro fortezze resistono più ai tormenti delle Artiglierie che non fanno quelle di muro.“

Marsili a XVII. század végén azt mondja, hogy Magyarországon a vastag ágakkal összefont cölöpgátat „palanka“-nak hívják, ellenben „Kalai“ a neve akkor, ha a cölöpgát mögött földhányás van s a tornyok is földdel vannak töltve, hogy ágyút lehessen rájuk állítani, amint az Kanizsán, Szigeten² és Temesváron is látható.

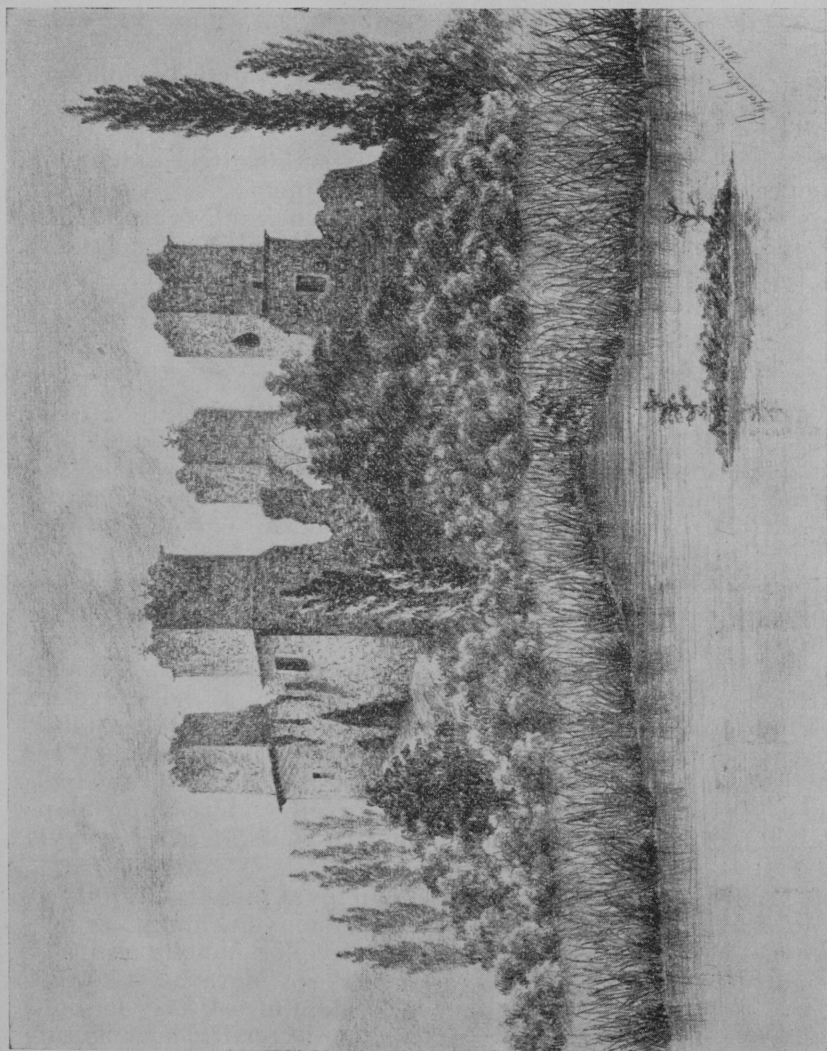
II. Templomvárak

A nyugati keresztény egyháznak a X. századtól kezdve egyre sűrűbben bevándorló szerzetesei, magukkal hozták Magyarországra, az Itáliában vagy egyebütt látott minták nyomán, egy akkor már elterjedt állandó erődítő rendszernek, tudniillik a templomvárnak, ismeretét.

Minden nagyobb egyházközségnek elsősorban is templomra volt szüksége, amelyet azonban meg is kellett védeni a pogányság támadásaitól. A templom épületén fejtették ki akkoriban a legnagyobb dísz s így az egyházi művészet fel lendülése már magábanvéve is szükségessé tette a kellő védelmet is.

Nem meglepő tehát, hogy a kereszténnyé vált Magyarországon éppen a papok lettek az állandó erődítés úttörői, akik, a történelem tanúsága szerint, sok századon át szorgalmasan fejlesztették mindenütt az erődítés művészetét. A Domokos-rendiek, majd később a jezsuiták köréből, a hadiépítészetnek igen sok mestere került ki. Ilyen hírneves mester volt például Guglielmo di Volpiano lombardiai püspök is. Egyes szerzők szerint ő honosította volna meg Bretagneban a csúcsíves stílust. Számos, védhető, saroktornyokkal ellátott egyházat épített s alkotóművészetének hatása Észak-Spanyolországig terjedt. A XIII. század derekán Egidio Colonna, római szerzetes, a várépítés tudományát tanította Szép Fülöp francia király udvarában. De sok szerzetes foglalkozott még azután is ezzel a tárggyal, egészen Ambroginiig, aki

² Szigetvár.

5. ábra. A diósgyőri várkastély romjai 1880-ban (Gyalóky Kálmán rajza).

1700 körül Bécsben tanított. Azonban valamennyi közül legjobban kitűnt a híres Maculano bíboros. Ő a XVII. században Genovát, Rómát és Maltát erősítette meg. Az utóbbi szigeten sűrűn olvashatjuk nevét a szerencsétlen La Valletta körfalaiba illesztett feliratokon, tehát azon a helyen, ahonnan most az angolok akarják kiirtani azt a nemzetiséget, amely Isten és Itália jóvoltából települt oda.

A magyarországi legrégebb templomvárak alkalmasint akkor keletkeztek, amikor Szent István az első tíz püspökséget alapította. Ezek közül a legkiválóbb a székesfehérvári volt, amely az Árpád-ház királyainak temetkezőhelye is lett. A székesfehérvári románstílusú templom hosszúkás négyszög-alakban épült; előbb csak két, később négy toronnyal, úgy amint azt Petrizziben (Catanzano mellett) Szent Bazilius egyházán, továbbá a Templomos-lovagok tortosai székesegyházán (Sziríában) és sok más példán is láthatjuk.

A székesfehérvárihoz hasonlóan épült több más egyház is, amelyek várszerű jellegüknél fogva, templomkastélyoknak is volnának mondhatók. Azonban a hadi- és egyházi építőelemek ilyen egyesítése, sok visszaélésre adott okot, miért is később szabály lett, hogy a templomépület csak vallási célra szolgáljon s a voltaképeni védelem feladatát külső védőmű, vagyis tornyos körfal vegye át.

Ezt a szabályt fokról-fokra a szerzetes rendházakon is végrehajtották: így például a III. Béla alapította leleszi premontrai monostoron, ahol egy János nevű (állítólag olasz) építész alkotta meg a védőműveket, 1562-ben. A rendházak közül legfontosabb volt azonban a bencések 998-ban alapított pannonhalmi anyaegyháza és kolostora. Ezt az 1241—42-i mongoljárás után megújították s részben még ma is fennálló fallal vették körül.

Természetes, hogy egyházi és politikai fontosságuknál fogva, elsősorban a püspöki székhelyek megerősítése volt a feladat. Ezeket többnyire már a természettől is védett helyre építették, amint azt az esztergomi érseki székhely esetében is látjuk. Hasonlóképpen a nyitrai püspöki székhely is hegyre települt s a város lábát fogja körül. Ellenben Nagyváradon a síkság szélén, vízfolyásokkal barázdált helyen, a Sebes-Körözs egyik szigetén keletkezett a püspökség székhelye.

A templomváraknál rendszeren az volt a szokás, hogy a védőív kör- vagy sokszögalakban vette körül annak az emelkedésnek tetejét, amelyen az egyház állott. A körfal bejáratához majdnem mindig kapu épült, többnyire fából összerótt és szurokontóval is ellátott védőerkéllyel. Ilyeneknek maradványai ma is láthatók a szászok Nagyszében-környéki

templomvárain, így például Doborkán, Alcinán és Keresztényszigeten. Van kettőskerítésű templomvár is, például Holcmányban, ahol a belső öv magát az egyházat védte, a külső pedig az odamenekülő lakosság befogadására szolgált. Ezt a rendszert különben megtaláljuk Itáliában, Francia- és Spanyolországban is.

A nagydisznódi templomvárnak most is meg van a belső kerítése és kaputornya. Az egyház főhomlokzatának közepén emelkedik a díszes bejárattal áttört nagy torony; nem egyszerű harangtorony, hanem valóságos védőmű. Öt emelete van s falának vastagsága, alulról felfelé, emeletenkint csökken. De talán valamennyi közül legjellegzetesebb a szász-kézdi templomvár, amelynek tornyát ma is párta koronázza, továbbá a brassómegyei Prázmár templomvára, amelynek egyik részletét az 1. ábrán mutatjuk be.

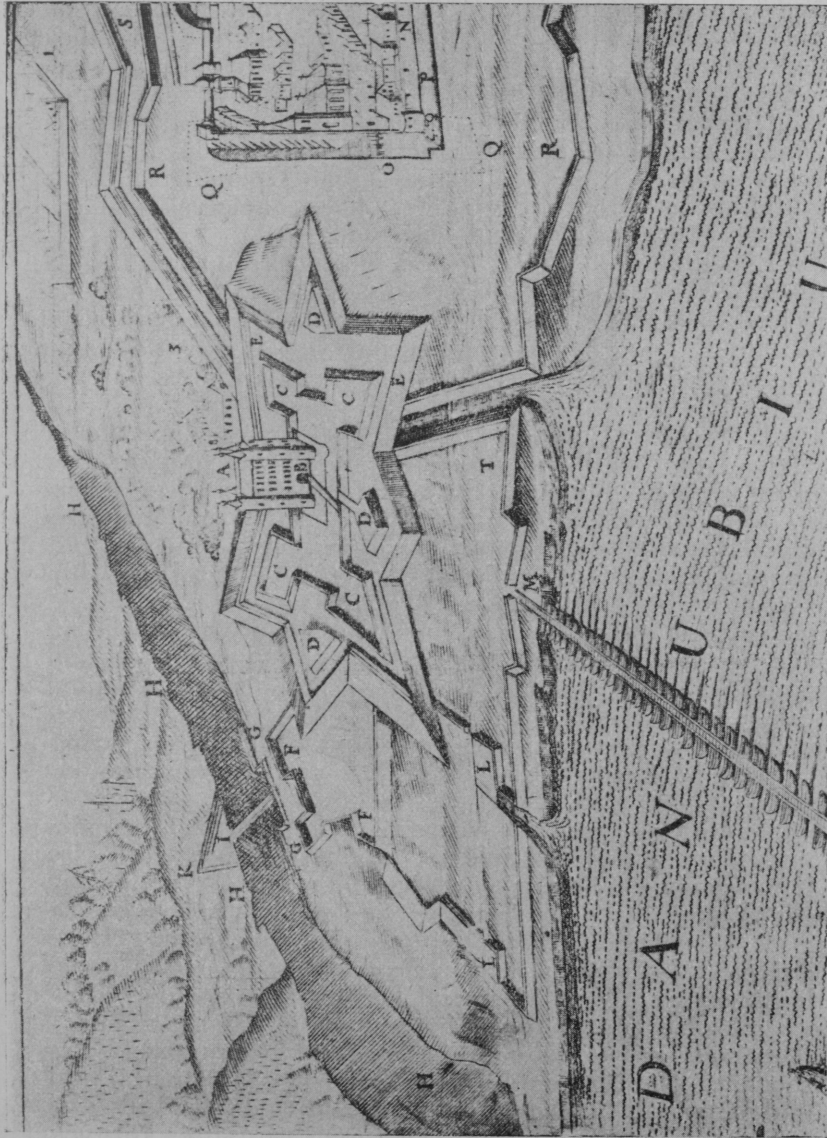
A legérdekesebb templomvárak egyike Nagyváradon állott, a Nagyalföld keleti szélén. Szent László király a XI. század utolsó negyedében előbb társaskáptalant alapított a Sebes-Körözs egyik szigetén, majd ide tette át a bihari püspökséget s a „Várad“-nak nevezett új település székes-egyházát sírhelyéül jelölte ki. A templomot mintegy 160—180 méter átmérőjű, s néhány toronnyal is megerősített falkerítés övezte. A tornyok felső része fából készült, amint az akkor a középkori védőöveknél szokásos volt.

A mongolok 1241-ben megtámadták, bevették és elpusztították a várost és a várat. Dúlásuk történetét, „Carmen miserabile“ című művében, a pugliai származású Ruggero (Rogerius) váradi kanonok, később spalato-i érsek, írta meg. († 1266.) A mongolok kitarodása után, nagyobb és díszesebb alakban támadt fel a város. Kerítését megújították s négy négyzetes toronnyal látták el. A templomvár helyreállított védőövében belül, két tornyos fallal választották el a püspöki székházat a vár többi részétől. Az így kialakult „püspöki udvar“ példáit Magyarország, Itália, Francia- és Spanyolország számos apátságában és püspöki székhelyén láthatjuk.

Mindezekre a hadi-egyházi építkezésekre nyilvánvalóan nagy hatással voltak a mi olasz honfitársaink, bárha nagy részüknek nem tudjuk a nevét.

Idézzük a veszprémi püspökség különösen érdekes történetéből azt a részt, amely Barabás-Holik László fejtegetése nyomán kimutatja, hogy milyen szoros volt ott az olasz-magyar kapcsolat.

Veszprémben, ahol már Szent István alapított püspökséget, erős vár állott a XV. század elején, fenn a hegyen, díszes csücsíves egyházi épületekkel, melyek köré a szokásos tornyos védőfal épült. XXIII. János pápa Branda Castiglione

2. ábra. Pozsony-vára 1665-ban (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

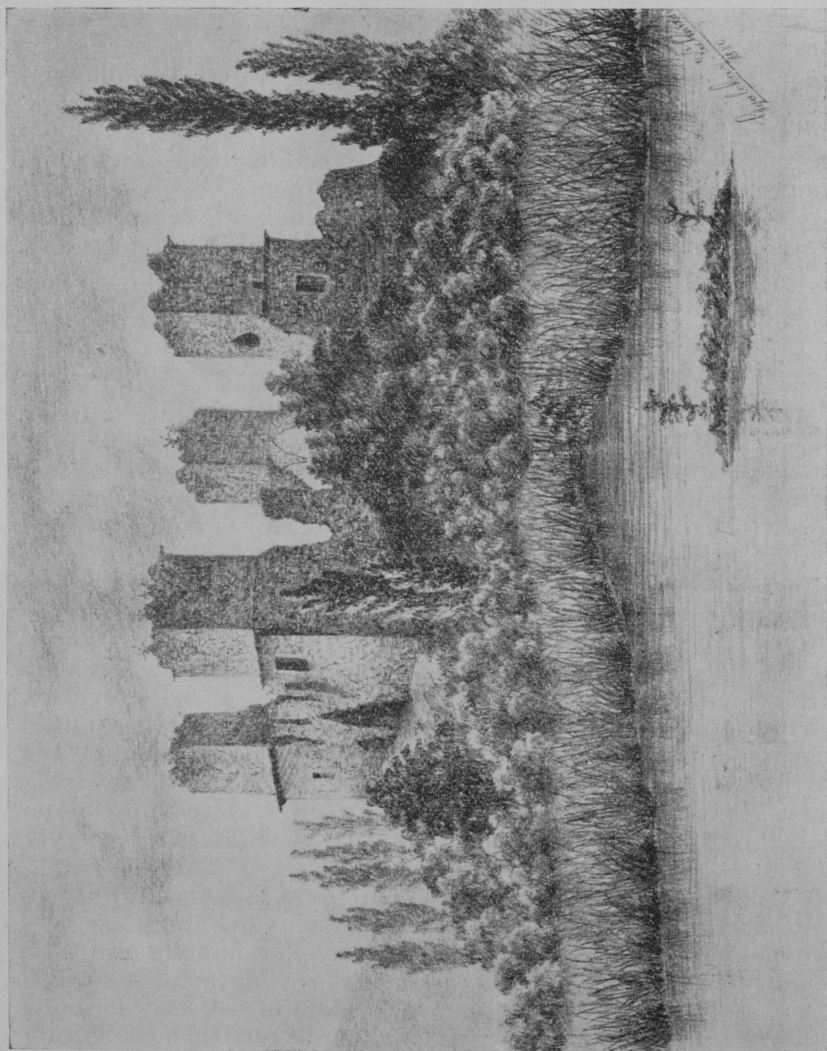
bíborost küldötte Magyarországra követül. Zsigmond király 1412 szeptember 10-én őt állította a veszprémi püspökség élére. Ezt a méltóságot 12 évig töltötte be s ezalatt természetesen Veszprém-megye főispánja is volt. A bíborosnak mindkét minőségében elég alkalma kínálkozott arra, hogy megfelelő módon szaporítsa a püspökség épületeit, amelyekhez, a Szent Mihályról nevezett székesegyházon és a püspöki palotán kívül, Szűz Mária plébánia-egyháza és a Minden-szentek kápolnája járult: mindkettőnek védőöve is volt. A krónikák csak nagy általánosságban szólnak róla, hogy a bíboros sok erősített épületet emelt, amelyeknek az ő ottani működése előtt nem volt nyoma.

Ebben az időben volt temesi főispán Filippo Scolari, aki olyan fényes szerepet játszott Magyarország történetében. Scolarit bizalmas barátság fűzte a bíboroshoz s éppen Branda beszélte rá, hogy bár nagy betegen, levitesse magát a Galambócnál álló hadsereghez, hogy megvívja utolsó harcát a törökkel.

Temesvár, Ozora és Lippa erősítésére, továbbá egyéb (egyházi és világi) építkezésre, igen sok, nagyobbára firenzei művészt és munkást hívott Magyarországra Scolari; ezek egy része Branda bíborosnak is dolgozott. Megemlítjük közülök Masolino da Panicale mestert. Ezt magával vitte Branda, amikor 1424-ben visszatért Itáliába s ott azzal bízta meg, hogy lássa el a falfestményekkel azokat az épületeket, amelyeket a bíboros Castiglione-Olonában emelt. Masolino megfestette tehát a Szent Jánosról nevezett keresztelőkápolna számára Herodes lakomáját, megörökítve rajta Branda, Scolari és Hunyadi János alakját is. Azután a prelátusi palotában festett egy tájképet, amelyen a veszprémi püspökvár is látható. Egyelőre ez ennek a várnak legrégibb képmása.

Guido Cagnola a „Rassegna d' Arte“ 1904. évfolyamában tanulmányt írt erről a falképről, mondván, hogy: „a hérces tájkép ormaít különös várkastélyok koronázzák, amelyeknek hegyes tetőiről zászlók lengenek: az egész inkább az északi országok, semmint Itália építkezésére emlékeztet“. Hozzáteszi még, hogy ezen a festményen Masolinonak valamely Magyarországra való visszaemlékezését kell látnunk. Ez a megemlékezés nagyon természetesenek is látszik annak a bíborosnak palotájában, aki olyan sokat építkezett Veszprémben. Határozottabban nyilatkozik Masolinoról szóló tanulmányában Schmarsow: azt írja ugyanis, hogy ez a tájkép, régi hagyomány szerint, Veszprém városát és környékét ábrázolja.

Kár, hogy Branda várépítő munkásságának részleteit nem ismerjük. Bizonyára állott Veszprémben már korábban

5. ábra. A diósgyőri várkastély romjai 1880-ban (Gyalóky Kálmán rajza).

is valami palánk: de amidőn a város már az egész fennsíkra kiterjedt, a bíboros építette új kerítését, részben beléje foglalva a házak külső falait, részben pedig új fallal zárva el a házak közötti hézagokat. Legalább is ez tűnik ki Veszprém legrégebbi térképeiből.

Masolino falképe nyilván a Branda építette védőműveket mutatja, amelyek, megfelelő kiegészítésekkel, tisztán láthatók a különféle távlati képeken is.

A templomvárak és a várkastélyok között, a katonailag szervezett lovagrendek (főleg a Templomosok) várai az összekötő láncszemek. A Templomosoknak Magyarországon is több rendházuk épült: köztük a legrégebbi és legnagyobb a székesfehérvári volt.

III. Várkastélyok

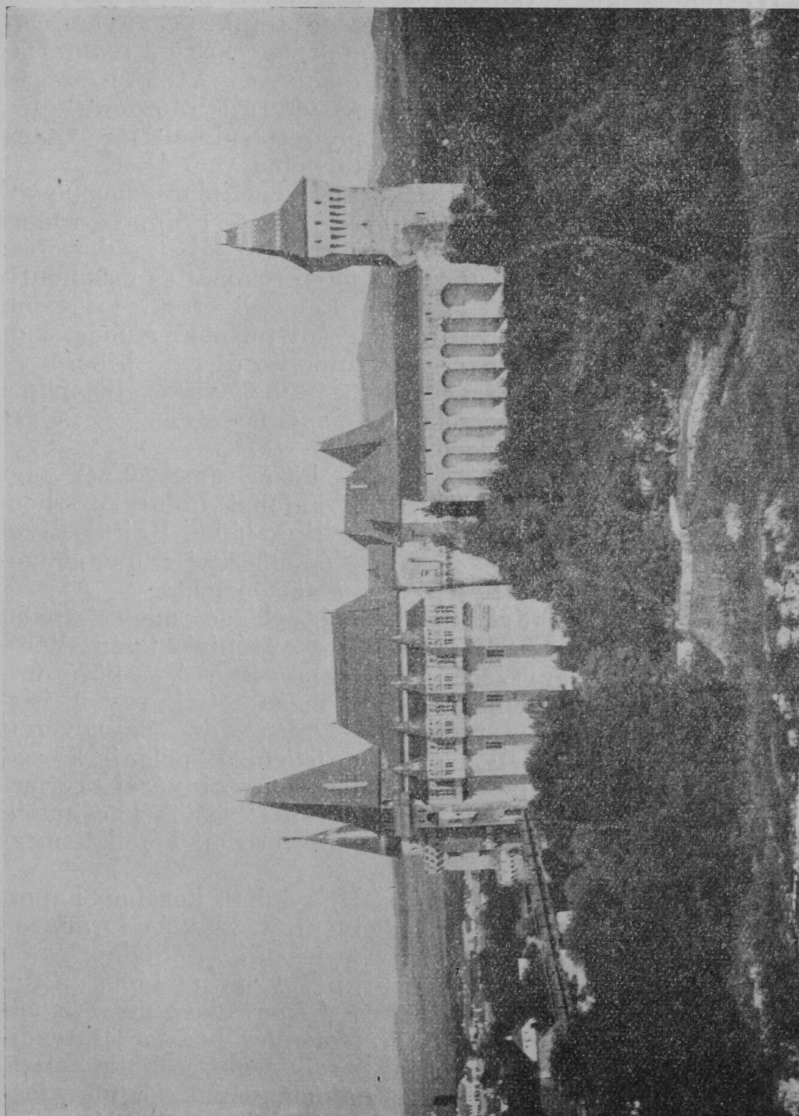
Mint tudjuk, a várkastélynak — teljes kifejtettsége fokán — három főrésze volt: tudniillik a külső körfal, a mentvárul szolgáló öregtorony és a palota, vagy lakóház. Mint Európa többi részében, azonképen Magyarországon is, kezdetben csak körfal és az egyúttal lakásul is szolgáló öregtorony alkotta a várkastélyt. A legrégebbi kerítés itt is a palánk volt, amelyet a síkságon földdel, hegyvidéken kővel töltöttek meg. A régi krónikák már a XIII. századból is említenek ilyen, csupán két részből álló várkastélyokat.

A magyar várkastélyok első nagy fejlődése Zsigmond király korára esik, arra az időre, amikor a déli végeken Filippo Scolari parancsolt. Minél fenyegetőbbé vált a török szomszédság, annál több várkastély épült. Azonban nagy részük tönkre is ment a hosszú háborúk során. Romjaik, amelyek még sok helyen láthatók — bárha régebbi időre valló alapfalakon állanak — többnyire megújításuk idejéből, vagyis a XV. és XVI. századból valók.

Európa déli és nyugati részein gyakran alakították át várkastéllyá a rómaiak hatalmas építményeit, amint az például Rómában Hadrianus császár, Cecilia Metella és a Plautiusok mauzoleumával, a trieri Porta nigrával, a torinói Porta Palatinával és Fibellonával, valamint sok más hasonló épülettel történt. Magyarországon az ilyesmire nem kerülhetett a sor, mert itt, a IX. század alkonyán, a római világ alkotásainak már csak omladékaik voltak meg.

A kezdetben csak egyetlen toronyból állott várkastély példáiként idézhetjük Palotát, Pápát, Visegrádot és Tokajt. A magyar felvidéki legrégebbi várkastélyok is eleinte csak falazott öregtoronyból és palánkból állhattak.

Mindezek továbbfejlődését sok esetben kedvezőtlenül

4. ábra. A vajdahunyadi várkastély 1897-ben (Sprang György felvétele).

befolyásolta az akkori államszervezet. A különben is csupán helyi fontosságú várkastélyok magánkézben voltak; az uraság a maga zsebéből gondoskodott róluk, de anyagi eszközei igen gyakran elégtelenek voltak, úgy hogy a fenntartás költségeit a minimumra kellett szorítania. A XVI. század derekán a bécsi kormány sok várkastélyra is rátette a kezét, anélkül azonban, hogy a jókarban tartásukkal járó nagy kiadást is teljesen magára vállalta volna.

A magyar várkastélyok jókora részénél nem lehet tagadni az olasz hatást. Említettük már, hogy Filippo Scolari megerősítette Temesvár, Ozora, Orsova és Belgrád várát; de rajta kívül sokat tettek ezen a téren rokonai és más honfitársai is. Így például Carmiano kalocsai érsek, Giovanni Buondelmonte, Andrea Scolari váradi püspök, a már szintén említett Branda Castiglione, Ippolito d' Este bíboros és Giovanni Milanese. Érdekes, hogy Stibor vajda bolondóci várkastélyában is kétségtelen nyomai látszanak az olasz izlésre valló építkezésnek.

Az olasz származású családok közül, amelyeknek tagjai Magyarországon fejtették ki katonai tudásukat, nem hagyhatjuk ki az Onofri és a Monelli családot. Rajtuk kívül is nagyon sok olyan olasz művész és műszaki ember dolgozott itt, akinek nevét feljegyezte a történelem.

Erdélyben, a műveltségnek már eléggé magas fokán állott szászok működtek sikeresen a várépítés terén. Városaik — például Nagyszében, Szászsebes, Brassó — köré, toronyos falakat emeltek s azonkívül megalkottak egy a várkastélyhoz közelálló erődítmény-typust, az úgynevezett „községi várat“, amelynek igen jellemző példái Barcarozsnyó, Szászhermány és Kóhalom községi várai. Természetes, hogy az idők folyamán módosították és tökéletesítették őket s így manapság már bajos volna eredeti képiüket megrajzolni.

Filipo Scolari halála után, a Hunyadiak korában kapott újabb erős lendületre a várkastélyépítés. Mátyás király, az olasz kultúrának nagy híve és terjesztője, a budai és a visegrádi királyi palotát fejezte be, Corvin János pedig Likava várát építette. Mindketten számos olasz művészt alkalmaztak ezeknél a munkáknál. Ismeretes, hogy a Hunyadi-házat szolgálta annak a kornak egyik leghíresebb építészé, Paolo Santini, aki a várépítés tudományának egyik legrégebbi atlaszát hagyta az utókorra. Ebből egy példány Párizsban, egy pedig Velencében van. Ez a Santini. Hunyadi János és capistranoi Szent Ferenc oldalán, részt vett Belgrád 1456-i védelmében. Kétségtelenül ő volt a puskaporral töltött aknáknak feltalálója s ezeket alkalmazta ennek a várnak védelmére is.

Rá akarunk most egy typusra mutatni, amely mind Magyarországon, mind más országokban gyakran fordul elő; ez a négyzet, vagy derékszögű négyszög alaprajzú várkastély, mindenik sarkán egy-egy toronnyal. Ilyen például Pozsony,³⁾ Diósgyőr,⁴⁾ Tata, Gyula, Körmend, Pápa, Kükküllővár, Fogaras stb. várkastélya. Valamennyi hasonlít az olaszországi mintákhoz, aminők: Verzuolo, Cinzano. Mantova. Cafaggiolo. Castello delle quattro torri di Siena. Forli. Vignale. Celano, Zungolo stb. Ilyen Franciaországban Vincennes vára is.

Egyes írók olyasmint állítanak, hogy a fentemlített typus jellegzetesen magyar. Azonban a valóság az, hogy Magyarországnál sokkal előbb született és határozottan római forma. A régi codexekben láthatjuk, hogy a rómaiak telepei (coloniái) éppen olyan négyszögűek, mint a castellumok. Az „Aureo di Augusto”-ban, amely távlati képen mutatja egy colonia alapítását, láthatunk egy ilyen castellumot is. Különlegessége okából megemlítiünk egy Pompeiben talált réz szenescserpenyőt, amely teljesen a négyszögű és saroktornyos várkastély mintájára készült.⁵⁾

A négytornyos magyar várkastélyok egyik legjellemzőbb példája a diósgyőri. Alakja 55 és 45 méter oldalhosszúságú négyszög. A négyzetes tornyok szélessége 10 méter. Nagy Lajos korában, 1375 táján építette egy Ambrus nevű építész, bizonyára az ott állott sokkal régibb vár falainak felhasználásával. Nagy Lajos, Mária királynő, továbbá Zsigmond és Mátyás király kedves pihenőhelye és vadászvára volt.

A diósgyőrihez hasonló volt Magyarországon valami száz; manapság már vagy csak romjaik láthatók, mint például a pozsonyinak, vagy pedig erősen át vannak alakítva, mint például a sárospataki.

A hegyes-völgyes felvidéken sok, ezektől eltérő formájú várkastély volt. Olasz szempontból különösen érdekes Bajmóc. Ez a XII. században keletkezett s később a XIV. században Toscanából Magyarországra vándorolt Onofri-családé lett. Századok folyamán teljesen kivetkőzött eredeti formájából, de megmaradt egy díszes toscanai-renaissance folyosója.

Nemkevésbé érdekes Felső-Magyarországon a bolondóci várkastély, amelyet hatalmas öregtorony és a köréje csoportosult kisebb épületek alkotnak. Ez is a XII. század-

³⁾ 2. ábra.

⁴⁾ 3. ábra.

⁵⁾ Rajzát közli *Carlo Calzecchi Onesti*, „Il Castello Visconteo di Pavia” c. tanulmányában. (Atti dell'Istituto di Architettura Militare Italiana: 1934. Fasc. VI. 10. 1.)

ban épült és Zsigmond király uralkodása alatt jutott Stibor vajda birtokába. Stibor jó barátja volt Filippo Scolariinak s vagy neki vagy építészeinek is lehetett valami része a bolondóci építkezésben.

Innen nem messze. Hont-megyében, van a csábrági várkastély. Ezt egy még Szent István idején bevándorolt olasz család építette, amely később a Hont-Pázmán nevet vette fel.

A felvidéken egész csoportját lehet találni az olyan váraknak és várkastélyoknak, amelyek a hajdani olasz-magyar kapcsolatok bizonyosságai (Végles, Murány, Munkács, Szepes stb.) A Dunán túl Somlyón és Sümegen dolgoztak olasz építészek. Dévénynt Canalettonak egy pompás festménye örökítette meg. Baranya-megyében találjuk a siklói várkastélyt, amelyet 1686-ban a bolognai Enea Caprara gróf, tábornagy, kapott adományul.

Erdély legszebb és egvúttal leghíresebb várkastélya a vajdahunyadi, amelyet Hunyadi János már mint Magyarország kormányzója kezdett építtetni.⁶ Hunyadi tanítványa volt Filippo Scolariinak s ennek révén került képe a már említett falfestményre Castiglione Olonában. A várkastély sziklás hegyfokra épült, két egymásba torkoló patak közé. Délnyugati szárnyán díszes esücsíves erkélyfolyosó húzódik végig. Úgyanebből az időből való a barbacán-szerű „Nebojsza-torony,” amelyet fedett folyosó kapcsol a főépülethez. Mátyás király (mások szerint: Corvin János), Bethlen Gábor, végül pedig Zólyomi Dávid építkezései folytán, a várkastély, mai alakjában, szabálytalan négyszögű udvart zár körül. A Hunyadi János építette szárnyban két lovagterem van egymás fölött. Az alsóban ezt a felírást olvashatjuk: „Hoc opus fecit fieri magnificus dominus Joannes de Hunvad, regni Hungariae gubernator A. D. 1452.”

Ebben az időben szolgált a Hunyadit a duccioi Paolo Santini hírneves olasz építész. Mivel pedig az eszes és művelt nagy magyar hős jól ismerte Itália építőművészetét és annak sokféle műemlékeit, talán megengedhető az a feltevés, hogy — legalább is az első építkezésnél — akár Santini, akár másvalaki útján, akár közvetve, akár közvetlenül, olasz hatás érvényesült.

Valószínűbb azonban Santini közreműködése, a magyar történelemben 1278 óta szereplő Solymoson,⁷ amelynek várkastélyát 1446 és 1456 között, teljesen újjáépíttette Hunyadi. Még meglevő, de mindinkább pusztuló építészeti részletei nagyon gyakorlott tervező és építő művészre vallanak.

⁶ 4. ábra.

⁷ Lippával majduem szemben, a Maros jobb partján.

Különösen érdekes módon bizonyítja a hadiépítészet terén. Itália és Magyarország között fennállott szoros kapcsolatot Temesvár, amelynek vára hajdanában a Vaskapuhágón át Erdélyből, továbbá Orsova felől a Cserna és a Temes völgyén a Nagy Alföldre vivő útát biztosította.⁸

Ezt a helyet állítólag már a dákok is megerősítették. A magyarok várispánság székhelyévé tették s már a XIII. században állott itt egy torony, a várispán lakása.

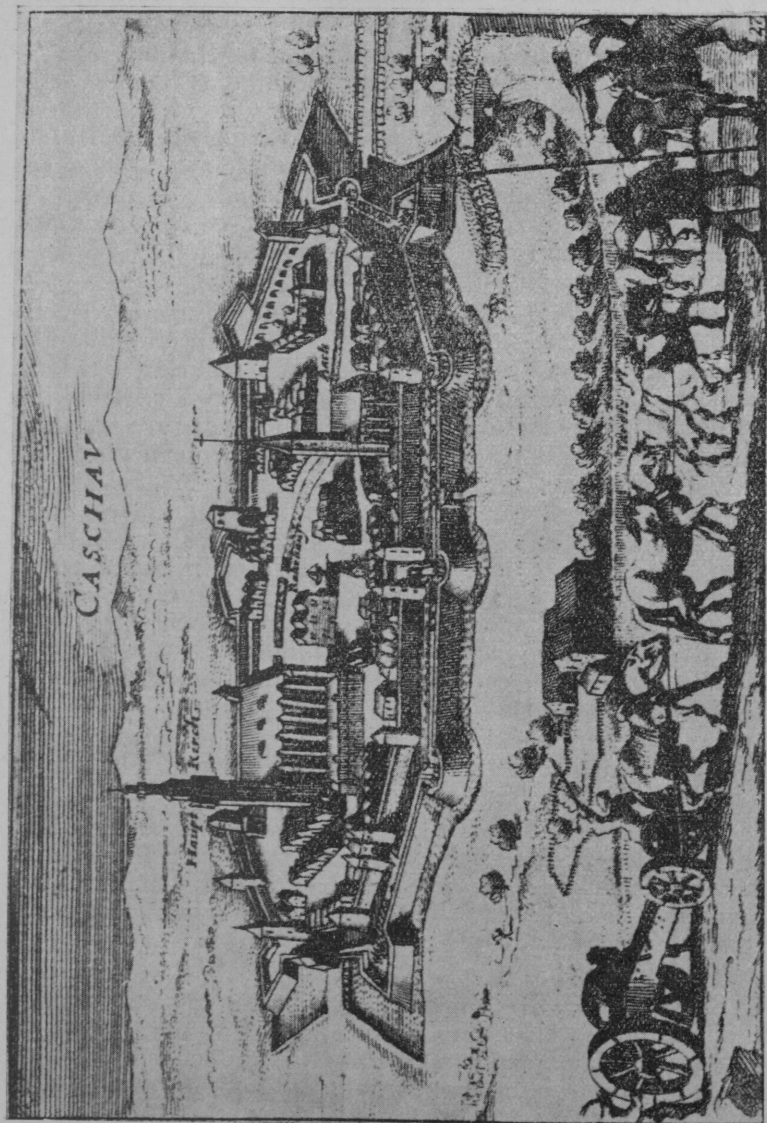
1508-ban a nápolyi Anjou- (olaszosan: Angio-) ház egyik tagja — Caroberto — I. Károly néven Magyarország királya lett. Nagyon sokat tett az olasz kultúrának itteni meghonosítása érdekében s ő volt az, aki Temesvárot négyyszögű, falazott védőművet épített, meghagyván annak délnyugati sarkán a régi tornyot. A hagyomány szerint, maga a király dolgozta volna ki a terveket: de ez alig hihető, mert a megoldandó feladat nehézsége különösen jártas építész kívánt.

Mivel Temesvár a Temes és a Béga vizével táplált egykori nagy mocsárvidék északi szélre épült, egészen különleges építő eljáráshoz kellett folyamodni, aminőt csak a velencei lagunákban alkalmaztak, tudniillik a cölöpös alapzathoz (*Platea palificata*), amelynek — abból a korból — Temesvár az egyetlen magyarországi példája.

A várkastély 1507 és 1515 között épült s az 1905-ban történt ásatások azt bizonyítják, hogy a falak alapzatát hat és nyolcszög harántmetszetű cölöpök sorai alkották. A sorok párhuzamosak voltak, de a cölöpök feje nem volt egyazon vízszintes síkban, hanem fokozatosan emelkedett, olyanformán, hogy a legkülsőbb és legalacsonyabb sor feje állandóan víz alatt volt. Ezeket a cölöpsorokat egymást minden irányban keresztező vízszintes kötések tartották össze; tudniillik hosszanti, haránt és átlós irányban. A cölöpök közeit durva kővel töltötték ki s az így elkészült alapot jól kiegyenlített kőlapokkal fedték be. A rendkívül erős és széles alapzatra építették azután a falat. Az alap szélessége háromszorosan, vagy négyszeresen is meghaladta a rajtaálló fal vastagságát.

Temesvár nagyon sok viszontagságon esett át. Az 1596-i török rajtaütés csaknem elpusztította; de Filippo Scolari visszaverte a támadókat s az erődítményeket helyreállította. De a XV. század ottani legfontosabb építkezései Hunyadi János nevéhez fűződnek. Őt szolgálta a már említett toscanai építész, Paolo Santini. Hunyadi megújította és a tűzifegyverek alkalmazására is berendezte a várkastélyt, hogy ilyenformán a tűzérség támadásának is ellenállhasson. Természetesen felhasználta és kibővítette az Anjou-kori védő-

⁸ 5. ábra.

6. ábra. Kassa a XVII. században (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

műveket is. De mindez — alkalmasint idő hiányában — nem történt olyan mintaszerű szabatossággal, mint a korábbiak, sőt inkább rögtönzöttnek volt mondható.

A török háborúk hullámai, főként Konstantinápoly esete óta egyre jobban fenyegették Magyarországot s Temesvárig is többször elhatoltak. Olasz mérnökök azóta is ismételten erősítették és nagyobbították a temesvári várkastélyt, amelyet azonban Losonczy István és a várórség minden hősiessége se tudott 1552-ben megmenteni. Maga Losonczy is elesett s Temesvár 1716-ig a török kezében maradt. A visszavétel után teljesen újjáépült, amiről később még szólunk.

Idővel a most említett várkastélyok legnagyobb része gyökeresen átalakult. Egyesek, csakúgy mint Európa egyéb országaiban, eltűntek; soknak pedig csak romjai állanak még. Akad egynehány, amely nagyjában megtartva kezdetleges alakját, udvarházzá változott át. (Például a ceszneki.) De van olyan is, amely utóbb új külső díszítést kapva, várpalotává alakult. Ilyen a friesi kastély Sáros-megyében, amelyet 1650-ban újítottak meg.

A várakat a tűzifegyverek elterjedése előtt, leginkább nyíllal, közeli harcban pedig a gátról ledobott kővel és mindenféle égő anyaggal védelmezték. A lövészek oltalmára szolgált a falat koronázó rovátkás vagy fogas párta (merlatura), amelynek egyes fogaiban lövőrészek voltak. Hogy a fal tövét lövéssel, vagy dobással is el lehessen találni, a fal belső oldalán, kellő magasságban, íveken vagy gyámköveken nyugvó, fából vagy kőből épült védőkarzat vonult végig, lefelé és kifelé nyíló „maschikuli“-val, vagy szuroköntővel, amelyekből követ, forró olajat, olvasztott szurkot stb. lehetett a támadóra zúdítani.

Az ilyen pártát „merlatura italiana“ néven is szokás emlegetni. Különbözik a középkori és újkori várépítésnek több olasz mesterszava átment a magyar nyelvbe és egyik-másik ma is él benne. (Loggia, cortina, casamatta, rondella, cittadella stb.). Ezek is olyan nyomok, amelyeket a sokszor ismeretlen mesterek hagytak itt.

Az olyan épületekre, amelyeknek olaszos díszítőelemeik is voltak, azt mondották: „innalzate al grado italiano“. Később a középkori hadiépítésnek úgyszólván valamennyi eleme: a torony, a párta, a padmaly stb. mindenféle köz- és magánépületen használatos lett. Magyarországon is lehet olyan középületeket találni, amelyek a toscanai „Palazzo del Podestà“-k, vagy „Palazzo del popolo“-kra emlékeztetnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek mind felépítményükben, mind díszítésükben, megőriztek bizonyos magyar vonásokat.

7. ábra. Nagyszeben tornyai (Budapest, Múemlékek Orsz. Bizottsága).

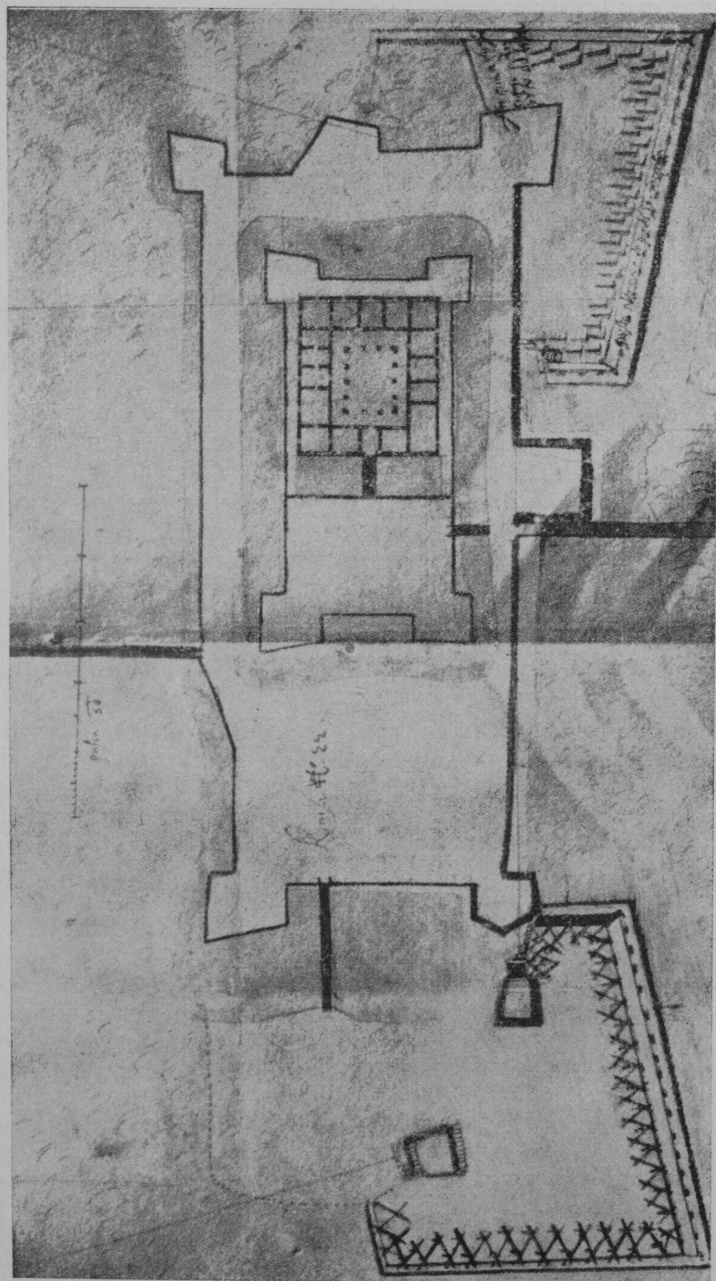
Sajnos, ennek a dolgozatnak szűk határai nem engedik, hogy hosszasan foglalkozzunk a magyar várkastélyokkal, noha megérdemlik az alapos tanulmányozást. Megérdemlik, nem csupán a helyrajzi viszonyokból folyó sajátosságaik miatt, amelyeknek következtében a felvidéki várkastélyok sok részletükben különböznek az alföldiektől és a dunántúliaktól, hanem abból a szempontból is, hogy minő hatással volt fejlődésükre az a veszély, amely a mindenféle ellenség, mongol, huszita, török stb. támadása révén fenyegette őket.

Az ilyen események folytán mindenütt más és más volt a mindennapi élet s ez az eltérés a várkastélyok egyes csoportjaiban a többiekétől különböző elrendezést kívánt, amely alkalmazkodott ugyan a védőtechnika általános szabályaihoz, de részleteiben mégis elütő volt. Azonban egy közös uralkodó vonást mindezekben a középkori építményekben találhatunk s ez az individualizmus. Ez okozta, hogy úgyszólván minden várkastély a maga külön életét élte, merőben különbözve a rómaiak védőrendszerétől, amelyben a központi vezetés, valamint az egységes elrendezés volt az irányító eszme. Valóban, bárhol épült legyen is a római castrum, mindenütt kiütözik rajta a vezető gondolatnak s a latin imperializmusnak szigorú egysége.

Mivel a középkor védőtechnikája olyan nagy változást mutat, tanulmányozása minden más korszakénál nehezebb. De az is igaz, hogy tág teret nyit a kutató tudós, olyan következtetésekhez, amelyek eljuttatnak ezeknek a századoknak, illetőleg különleges civilizációjuknak, helyesebb megismeréséhez.

Magyarországon, csakúgy mint Itáliában, a templom és a várkastély viseli leginkább magán a középkor etikai és esztétikai bélyegét. De éppen ezért, történetük megismeréséhez nem elég a régészeti és műszaki szempontok kifejtése. Kutatni kell az egyes műemlékek eredetét, tanulmányozni a fejlődésükre hatással volt közelebbi és távolabbi tényezőket s mindezek taglalása során, nem csak a száraz történelmi, hanem egyszersmind a lélektani szempontokat is meg kell szólaltatni. Az ilyen módon készült munka nem csupán valamely hadiépítmény krónikája lesz, hanem ezenkívül a középkor magyar kultúrájának csodás képét is elének tárja.

Meg kell állapítanunk, hogy ilyen alapelvekre épült szakmunkák, se Magyarországon, se máshol nincsenek még. Ebhardt Bodonak az itáliai várkastélyokról írott könyve grafikai szempontból értékes, de sok benne a történelmi tévedés: a várkastélyoknak csak egy részéről szól s különben is csonka és egyoldalú munka. Piper Ottónak az ausztriai, C. Sarthou Carreresnek a spanyolországi és Gottschalknak a németországi várkastélyokat tárgyaló művei, monografiák-

8. ábra. Nagykanizsa-vára 1572-ben (Bécs, Hadilevéltár).

ból vett érdekes gyűjtemények, de inkább valami történelmi és földrajzi lexikonhoz hasonlítanak. Ilyenfélék Viollet le Duc, De Quines, Du Cange, Könyöki József és másoknak az építészeti részletekre vonatkozó művei.

IV. A városok védőöve

A templomvár és a várkastély jellegzetes középkori védőmű; ellenben a városok köré épült védőöv, a történelem előtti időkől napjainkig szerepel.

Legrégibb fajtája, amelyről a történelem is tud, a korábban már említett „castelliere”, a homerosi- időkbeli. Ez többékevésbé köralakban övezte valamely közepmagasságú hegy tetejét. A Délolaszországban látható pelasg-védőműveknek már változatosabb az alapformája, de egyébként ezek is nagyon egyszerű, torony nélküli alkotmányok.

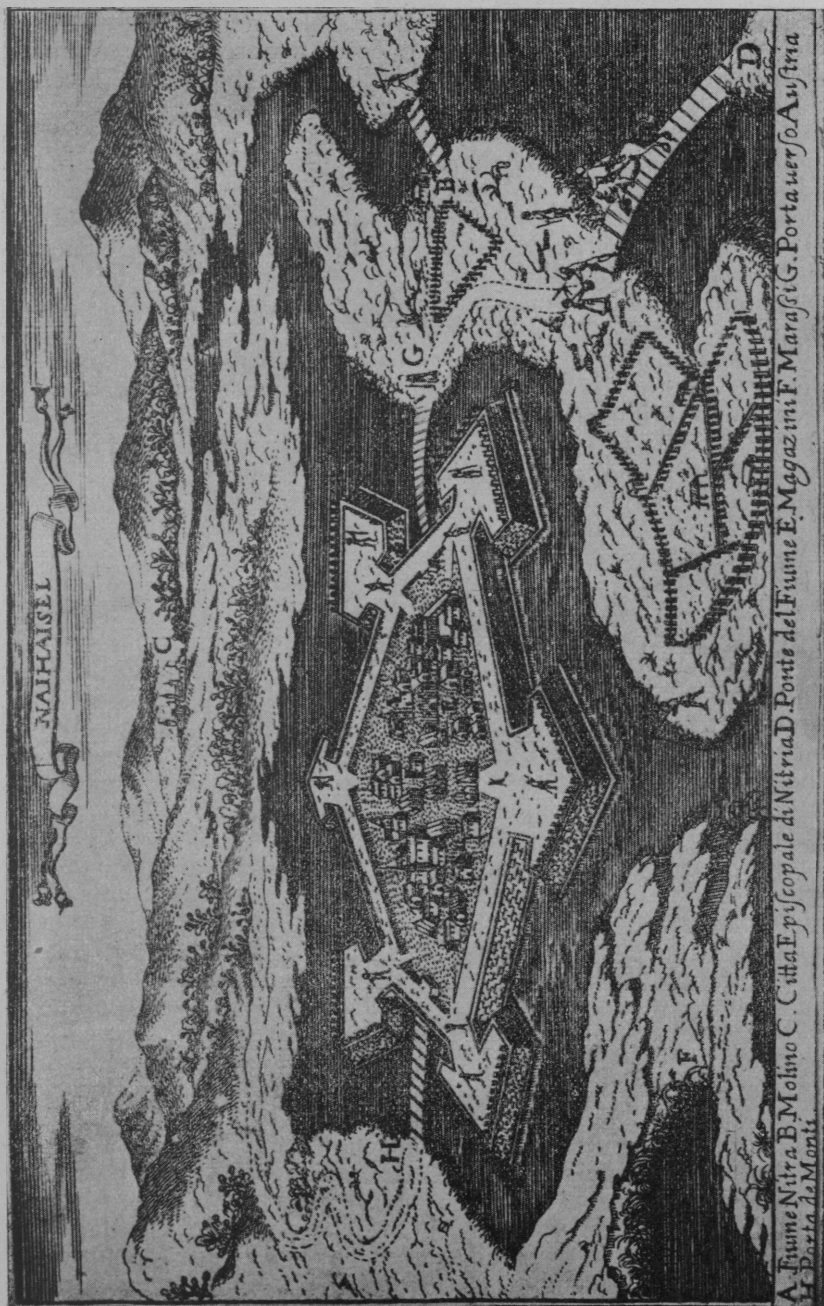
Utánuk időrendben az etruszk-korszak olaszországi védőművei következtek. Rajtuk s a velük egykorú görögországi emlékeken tűnnek fel az első tornyok. Ebből az időből valók Septempeđa, a mai San Severino nelle Marche tornyai, a Krisztus előtt V. századból.

Szárazon, tehát minden kötőanyag nélkül rakott nagy kőtömbökből állott valamennyi. A rómaiak honosították meg a kötőanyaggal épült tornyos körfalakat, miután Itália népeit meghódították.

Vannak írók, akik azt állítják, hogy a legrégebbi tornyok négyszögletűek voltak: ámde ez téves. A történelem előtti sardíniai „nuragok” és a pugliai „specchiok” hengeresek és a legrégebbi védőövek tornyainak is kör vagy félkör az alaprajza. Ennek pedig az az oka, hogy a szárazon épült falak kiszögelései nem lettek volna eléggé szilárdak. Az imént említett septempeđai tornyok is hengeresek: négy- vagy sokszögűek csak a kötőanyag (mészhabarcs) alkalmazása óta vannak.

A legrégebbi tornyok csupán őrködésre szolgáltak: ezért jóval magasabbak voltak a kötőagnál s a legalkalmasabb kilátópontokra épültek. Például Eger legkorábbi védőövét tanulmányozva, azt látjuk, hogy három tornya volt: az egyik a kapunál, a másik a déli, a harmadik pedig a nyugati oldalon. Egyikük se áll kiszögelés fölött, tehát csak vigyázótornyok lehettek. Az a kerek épület, amelynek alapfalait mostanában találták meg, valami nagy torony lehetett s a kápolnát és a püspök lakását foglalhatta magába. Az ilyen, templomul is szolgáló tornyok nem ritkák: Itáliában is eleget láthatunk belőlük. (Például a terracinai Santa Maria delle Grazie és mások Toscanában.)

A mai Magyarországon már csak a magyarok végleges

9. ábra. Ersekújvár 1686-ban (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

letelepedése és a külföldi kalandozások megszűnése után elkezdtek védőművek az akkor épült városok köré. A kőnél sokkal könnyebben megmunkálható fa bőségesen lévén található, az első védőövek földhányással megtámasztott palánkok voltak. A magyarok a délorosz-síkság felől jöttek. Hosszas vándorlásaik közben mindenütt láthatták a fából és földből készült „kreml“-erődítményeket, amelyeknek emlékét megújította és fenntartotta a lengyelekkel és oroszokkal való sokszoros összeköttetésük. Érthető tehát, hogy még sok század elmúltával is sűrűn alkalmazták a földdel töltött palánkot, különösen az úgynevezett „huszárvárak“ kerítéseként.

A magyarok itt találták mostani hazájukban az avargyűrűket is, de ezeknek hatását a magyar hadiépítkezésre bajos volna kimutatni. Van magyar történetíró, aki — mások véleményével szembeállva — a bihari „földvár“ építését a honfoglalóknak tulajdonítja. Itt tehát esetleg avar hatásról is lehetne szó.

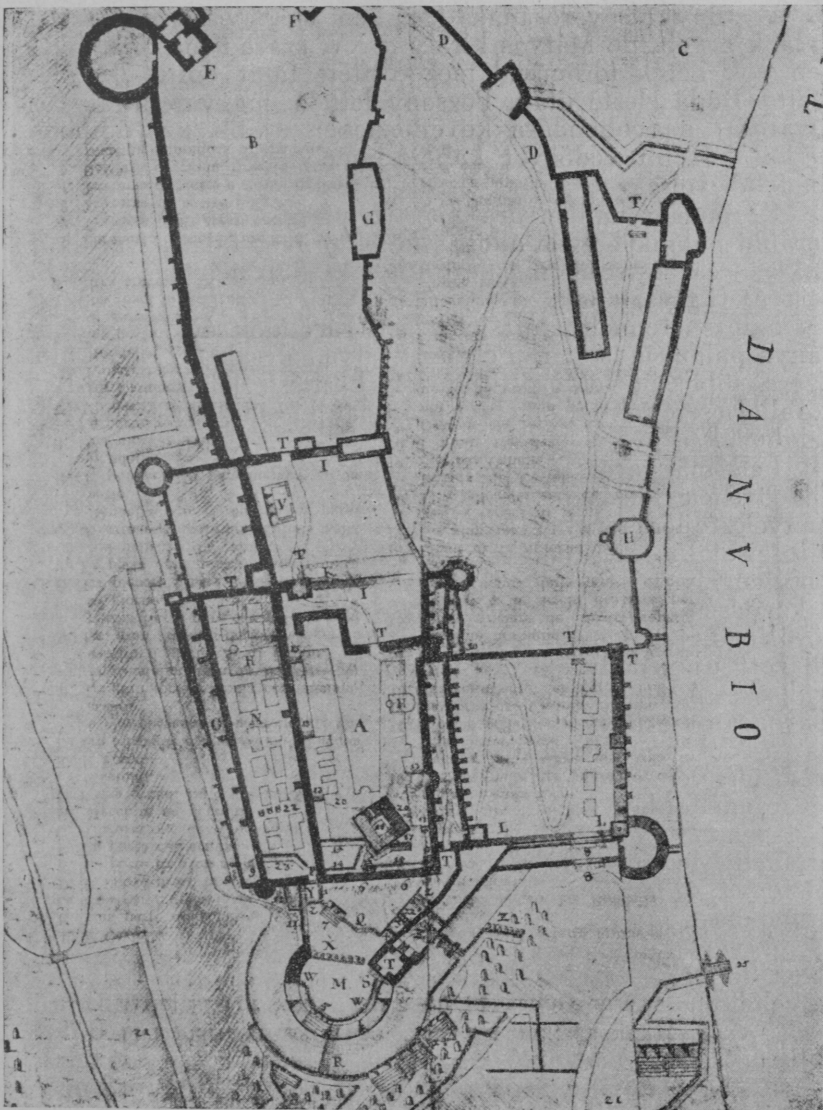
A XIII. században, a mongoljárás után, már kőből épült körfalak is voltak Magyarországon, de ezekről nem sokat tud a történelem s létezésükre csak egyes maradványaiból lehet következtetnünk. A legrégebbek itt is torony nélkül épültek, vagy pedig csak vigyázótornyaiuk lehettek.

Mivel a földgátak és palánkok sötétszínűek, a mészköfalak pedig fehérek voltak, a lakosság az utóbbiak révén magát a várost is „fehér“ („alba“) jelzővel látta el. Így kapta a nevét Itáliában Alba Pompeia, Torre Alba, a sok Albacilla, Albanova és Albanella; Magyarországon Székesfehérvár, Gyulafehérvár, és Nándorfehérvár.

A XIV. századtól kezdve, már oldalozó tornyokat is találunk a védőfalak mentén. Ez a típus Itáliában a rómaiak korától kezdve általános volt s az olasz építések, már a középkorban, külföldön is alkalmazták. Mind e mai napig fennáll a spanyolországi Avilának a XI. század utolsó negyedében épült nagyszerű körfala, amelyen Cassandro, a római „maestro di geometria“ is dolgozott; és szinte érintetlenül állanak a provencai Acquemorte (Aiguesmortes) védőművei, a genovai Simone Boccanegra kiváló alkotásai.

Már volt róla szó, hogy a toronyból oldalazható magyarországi városfalak nem régebbiek a XIV. századnál; de ebből az időből már több példát ismerünk.

Nagyszombatnak egyik XVI. századbeli képén tisztán láthatók a négyszögletes tornyokkal megszaggatott rövid kötőgátak. Az egész védőöv XIV. századvégi nagyon alapos munkára vall. A következő században (1555) itt dolgozott Francesco da Pozzo; lehet, hogy ő csináltatta a falak mögötti földhányást is. Később Pietro Ferabosco, Pietro da Spezia.

10. ábra. Budavára 1686-ban (Budapest, Szépművészeti Múzeum).

Gianbattista Rosso, Pietro Conti és több más olasz hadiépítész is működött itt.

Pozsony alsóvárosának 1245-ben még csak egyszerű palánkja volt, de Mátyás király a XV. század második felében, sok kerek toronnyal megerősített falat építtetett helyette. Buda eleste után, Pozsony lett a magyar királyság fővárosa: nagyobbodása következtében újabb, az eddiginél sokkal bővebb védőövet kapott, amelynek földdel töltött rondellái voltak.

Korpona templomvára már igen régi időben, egy még korábbi palánk helyén állott s kerek tornyos falai a városkát is körül zárták. Ehhez a kerítéshez később még két ötszögű bástyát függesztettek.

Szintén fennállhatott már igen régi idők óta Besztercebánya palánkja is, bárha első írott nyoma csak 1475-ből való. Ezt a többször toldozott-foltozott kerítést, 1586-tól kezdve, kőfallal cserélték ki, amelyet aránylag kicsiny kerek tornyok oldaloztak.

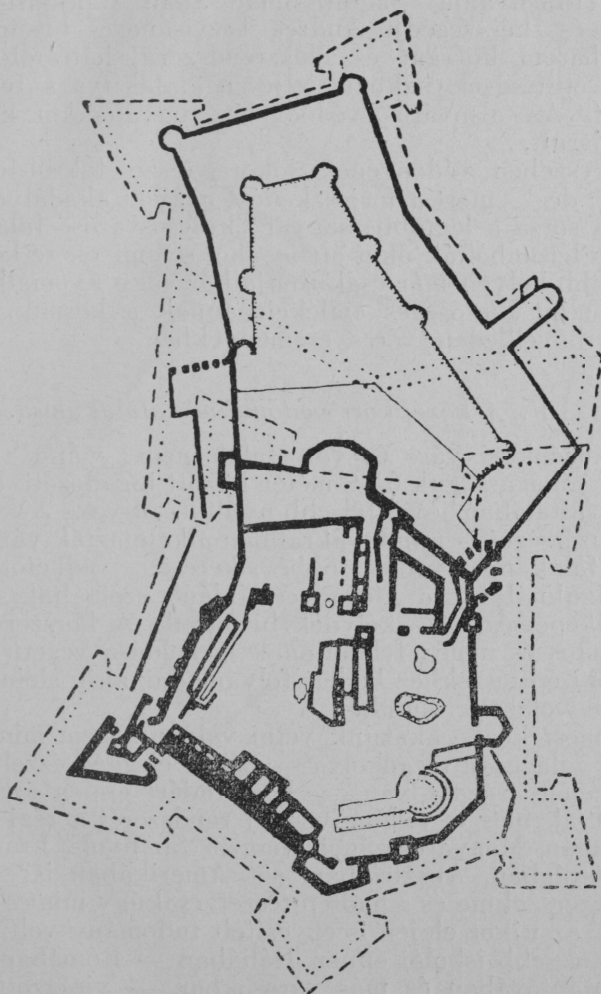
Felsőmagyarország legfontosabb városa Kassa volt.⁹ Védőövének története kitűnő példája az ilyen városerődítmények fejlődésének. A XIV. század elején még csak ellipsziszalakú erős palánk vette körül, egy-egy kapuval a nagytengely végén. Mivel a város lassacskán túlnőtt ezen a kerítésen. Zsigmond király 1404-ben elrendelte a régít körülfogó, kis kerek vagy négyzetes tornyokkal ellátott, falazott új védőöv építését. Majd, újabb erődítések válván szükségessé, 1484-ben a most említett öv köré, egy harmadik (barbacan-szerű) védővonallal épült, nagy rondellákkal.

A XVI. században sok javítás és módosítás történt Kassa erődítményein. Felice da Pisa, Ottavio Baldigara és mások, a hét rondella helyére ugyanannyi bástyát építettek. Végül, 1671-ben, Montecuccoli javaslatára, a déli oldalon ötszögű cittadella létesült. Azonban a szatmári béke után — 1715-től fogva — megkezdődött a kassai erődítmények fokozatos lerombolása is.

A városfalaknak Erdélyben is vannak érdekes példái. Ilyen többek között Beszterce és Nagyszeben védőöve. Az előbbinek falazott kerítése volt, igen régidivatú apró tornyokkal. Itt a XVI. században egy bizonyos Petrus Italus működött; alkalmasint ő készítette a földhányást a falak mögött, úgyszintén a védővonal déli részének megerősítésére szolgáló nagy barbacant is.

Nagyszebennek a mongoljáráskor elpusztult védőműveit csakhamar megújították a szászok. Ez az öv a város legmagasabb részét vette körül. A XIV. század folyamán el-

⁹ 6. ábra.

11. ábra. Eger-vára. Ottavio Baldigara terve (Bécs, Hadilevéltár).

készült az új védővonal, mind a felső-, mind az alsóváros köré, harminc, részben még ma is fennálló szép toronnyal.¹⁰ A XVI. században itt dolgozott „Antonius Bufalus in toto regno Transilvania Sacratissimae Suae Maiestatis architectus“ és két segédje Andrea Trevisano és Francesco da Pozzo, három kötőgát és olaszrendszerű, hátratóltszárnyú bástyák építésével csaknem teljesen átalakítva a felsőváros kerítését. Az alsóváros védőövéhez ugyanakkor két nagy bástya járult.

Nagyszében védőövének jókora része fokról-fokra elpusztult; de — mert a terjeszkedést nagyon akadályozták — ez lett a sorsa a legtöbb magyar „kulcsosváros“ falainak is. Azonban lerombolták őket ott is, ahol semmi ok se követele. Ma legtöbb helyen már csak romjaikat vagy nyomaikat láthatjuk, mint dicsőséges emlékeit annak a kornak, amely annyira bővelkedett véres eseményekben.

V. A középkori védőművek átalakulása.

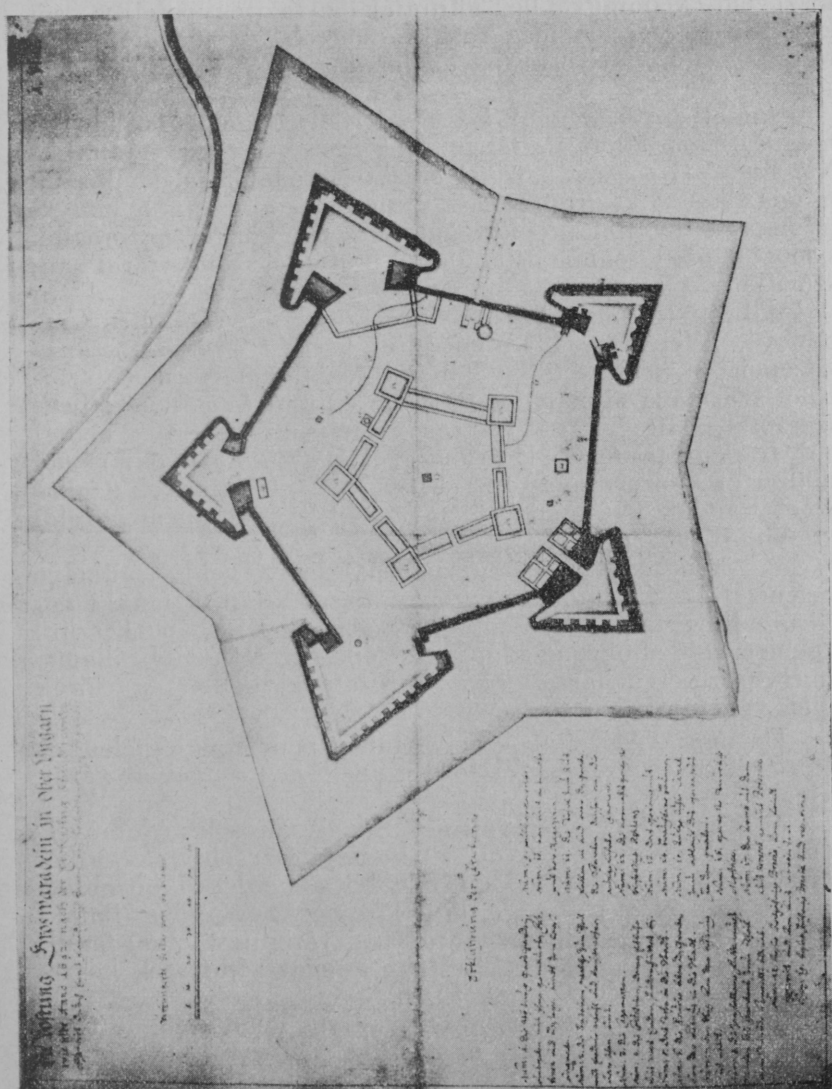
A középkori vár- és városfalak nem voltak nagyon vastagok: magasságuk 6—8 méter között ingadozott, azonban tornyaik általában jóval feljebb nyúltak. Mivel a XV. században a tűzérseget is mindgyakrabban alkalmazták várívásra, ezek a falak nem voltak többé sikeresen védhetők, mert magasságuknál fogva kitűnő céltáblául szolgáltak, viszont ellenállóképességük csekélynek bizonyult. A korszerű átalakítás fontos és nehéz feladatának megoldása végett, nagyon gyakorlott építészekhez kellett folyamodni, akik eleinte csaknem mind olaszok voltak.

Itt most közbe akarunk vetni valamit. Nem mindig látjuk elég világosan megokolva — bárha eléggé kézzelfogható, logikus magyarázata van, — hogy miért éppen az olaszok honosították meg a védőművek új rendszerét a régi helyett, nem csupán Magyarországon, hanem Spanyol-, Francia- és Németországban, Ausztriában, sőt Amerikában is?

A tűzérszakma és a hadiépítészet, csakúgy mint a régebbi időkben, az újkor elején is egyesített tudomány volt, amelynek leghíresebb iskolái éppen Itáliában — Rómában, Firenzében, Mantovában és más városokban — virágoztak legjobban. Ezekben született az új, „bástyás“ védőrendszer, amelyet éppen ezért a XVI. század elején, speciálisan „olasz“-nak mondtak.

Ez az új rendszer kiküszöbölte a vár védelméből a középkorban szokásos, felülről lefelé irányuló lövést s az aránylag alacsonyan felállított tűzifegyverek vízszintes lö-

¹⁰ 7. ábra.

12. ábra. A nagyváradai cítettella 1692-ben (Bécs, Hadilevéltár).

vését tette helyébe, hogy egyrészt tűzbefoghassa a vár előtti térszínt, másrészt pedig oldalozó lövéssel védhesse az árkot. Evégből előbb „baluardo“, később „bastione“- (bástya-) nevű kiszögélő védőművekbe állították a tüzfegyvereket; sőt gyakran a régi elé még egy alacsonyabb védőövet is építettek. Ezt hívták „barbacane“-nak, ami „erősítőművet“ jelent.

Annak bizonyosságául, hogy az erődítés művészete milyen magas fokon állott Itáliában, elég egy pillantást vetnünk a XV. és XVII. század közötti műszaki irodalomra. Mellőzzük mindazokat a kéziratos olasz munkákat, amelyek a könyvnyomtatás feltalálása előtt Európaszerte közkézen forogtak s most is nagy számmal találhatók különféle könyvtárakban: szorítkozzunk csupán a nyomtatott munkákra.

Alberti (Firenze, 1485.), Valturio (Verona, 1472.) és Cornazzano (Velece, 1495.) műveitől kezdve, a XVII. század közepéig, a védőtechnika köréből több mint 80, olasz szerzőtől származó munka jelent meg, a többi (más nemzetbeli) szerzőtől pedig együttvéve csak valami harminc. Még pedig: hét francia (Langétől Furnierig, 1550—1649.) nyolc német (Dürertől Goldmannig, 1528—1645.); nyolc spanyol (Colladotól Sandar y Tapiáig, 1586—1644.) és hat németalföldi (Stevintől Dögenig, 1594—1644.).

A műszaki nyomdatermékek legnagyobb műhelye Velece volt, itt látott napvilágot az említett 80 munkának körülbelül a fele, míg a többi, 18 más városban készült. Velece volt abban az időben Európa leggazdagabb állama, amelynek véres harcok egész sorozatával kellett a török ellen védenie keleti birtokait.

De most végezzünk ezzel a talán nem szükségtelen és nem érdektelen kitéréssel s forduljunk ismét a magyar várak felé.

Mihelyt szükségessé vált a várak és városok védőműveinek átalakítása, számos olasz hadiépítész hívtak újból Magyarországra. Nem akarván ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozni, elég lesz arra hivatkoznom, hogy Dr. Pataki Vidor „A XVI. századi magyarországi várépítés“ című tanulmányában már alaposan kifejtette az olasz építészek közreműködését ezekben a munkákban.

A régi védőművek átalakítása súlyos feladat elé állította a haditechnikusokat, mert ez a művelet nagyon költséges, a pénzügyi helyzet pedig többnyire vígasztalan volt. A megoldásnál két változatról lehetett szó. Az olcsóbbik az volt, hogy csak átformálják és megerősítik a már meglévő védőműveket; a másik, sokkal gyökeresebb, eljárás szerint pedig teljesen újjá kellett volna építeni az elavult erődítményeket, a bástyarendszer szabályainak megfelelően.

A leggyorsabb és leggazdaságosabb eljárás háromféle munkát kívánt. Legelőször is földdel kellett feltölteni a szabadonálló gyöngye falak belső oldalát, hogy ott, könnyű és közepes ágyúk számára megfelelő padokat készíthessenek. A második feladat a néha tévesen, törpegátnak (falsabraga) mondott barbacanok megépítése volt. Ezeket a főgátnál ala-

15. ábra. Arad-vára 1849-ben (Bécs, Hadilevéltár).

csenyebb barbacanokat széles földgáttal látták el, hogy erős tűzérseget állíthassanak reá. Azonban a legfontosabb megerősítés az volt, hogy a régi tornyos falhoz előbb rondellákat (baluardokat), később már csúcsban végződő bástyákat ragasztottak. A bástyák a kiszögeléseken, vagy — hosszú és egyenes kötőgátak esetén — az utóbbiaknak közepén is állottak.

De az építész nem mindig választhatta szabadon az egyik vagy másik megoldást. Ott, ahol a török terjeszkedése

miatt stratégiai jellegű központokra volt szükség, a teljes újjáépítéshez folyamodtak. Ez történt például Kanizsán, Komáromban és Érsekújváron. De ha a fenyegető háborús veszedelem miatt, gyorsan kellett a szükséges védelemről gondoskodni, akkor a legelőbb említett eljárást alkalmazták, tudniillik földdel töltötték fel a régi falakat és kis bástyákat és barbancanokat építettek hozzájuk.

Meg kell azt is említenünk, hogy egyik-másik vár meredeklejtőjű magaslaton állott, amelynek peremét a védőöv foglalta le; a falakon belüli térség pedig lakóházakkal és más épületekkel volt tele. Szabályszerű bástyás öv építése esetén, hátrább kellett volna az új védővonallal menni, lerombolva az útjába eső házakat. Mivel ez nem volt mindig lehetséges, részleges átalakítással kellett beérni. Így történt például Veszprémben is.

Lássunk most még egynéhány példát.

Kanizsát, négyszögű palánk védte, amelynek földdel töltött hat kis bástyája volt. Azonban a török veszély fokozódásával alaposan átalakították. Pietro Ferabosco 1566 és 1572 között két hatalmas bástyát kezdett építeni, a tervezett ötszögű új védőöv alkotórészeiként. Sokat vitatkoztak rajta, de azért a munka tovább folyt, azzal a különbséggel, hogy az ötszögűre tervezett védőövből végül is négyszögű lett.¹¹

Még fontosabb volt a Csallóköz keleti végén levő Komárom, amelyről tehát különösen gondoskodtak. Az első tervet itt is Pietro Ferabosco készítette, a sziget csúcsának alakjához alkalmazkodva. A vár torokhomlokzata a sziget belseje felé fordul. Ennek a homlokzatnak végpontjaiból indul ki a másik kettő s a víz partján haladva, a sziget csúcsán egyesül. A torokhomlokzat végpontjain egy-egy nagy bástya, a másik kettőnek közepetáján pedig egy-egy „piattforma” épült. Nagyon szellemesen van megoldva a kapu kérdése; ez ugyanis a torokhomlokzat kötőgátjának déli végén kapott helyet s most is úgy áll, ahogyan Ferabosco építette.¹² A föléje falazott felíratos kőtábla I. Ferdinand királyról emlékezik meg. Ez volt az „ó-vár”, amelynek nyugati oldala elé — Francesco Vimes tervei szerint — az „új-vár”-nak nevezett koronaerőd épült, 1666 és 1675 között.

Annakidején Európa egyik legerősebb várának a győrit mondták.¹³ Egynémely — Francesco de Spazio és Sforza Pallavicini örgróf nevéhez fűződő — kezdő munka után, Pietro Feraboscot bízták meg az új védőöv tervezésével. A

¹¹ 8. ábra.

¹² Alaprajza a Hadtörténelmi Közleményekben: 1952. évf. 173. l.

¹³ Alaprajzai a Hadtörténelmi Közlemények 1955. évf. 5. 11. 16. 18. 21. 24. 29. 32. ll.

terv, hosszabb fontolgtatás és több módosítás után, szabálytalan négyszög alakjában valósult meg, hét homlokzattal. Kettő a Dunára néz, kettő kelet-, kettő délfelé; egy pedig a nyugati oldalon, a Rába mentén halad s a Sforzáról elnevezett félbástya szakítja meg.

1555-ben már javában folyt a munka és két év múltával annyira haladt, hogy a vár meg tudta volna a netalán támadó ellenséget állítani. Nagyon sok olasz hadiépítész, művész és munkás dolgozott itt is. A török 1594-ben elfoglalta ezt a várat is, amelyet a négy év múlva történt visszavívás után magára hagytak. Végül Montecuccoli, a teljesen hiányzó külső védőművek nagyszerű tervét készítette el az olasz Francesco Vimes építésszel, teljesen a XVII. század második felének követelményei szerint. Ámde ez a terv is csak részben valósulhatott meg. A török kiverése után romlásnak indult védőművekből ma már csupán egyes maradványok láthatók.

Most pedig Magyarország legszebb bástyás erősségéről. Érsekújvárról, akarunk szólani.¹⁴ Azért mondjuk, hogy „legszebb“, mert ez közelíti meg leginkább annak, rendszernek az elméletét, amelyet az olasz építészek gondoltak ki és valósítottak meg. Érsekújvár a Duna mentén Vácról Pozsonyba vivő útát és a Nyitra-folyón való átkelést zárta el. A XVI. század közepén még csak apró sarokbástyákkal ellátott négyszögű védőöve volt, kétségkívül az első olasz rendszer alkotásaként, talán Felice da Pisa, „Magister aedificiorum“, tervei szerint. De még ugyanennek a századnak második felében, két híres olasz építész — Giulio és Ottavio Baldigara — kapott megbízást egy merőben új vár építésére. Ez nem volt messze a régitől s befogadta annak lakosságát is, a két Baldigara szabályozó terve alapján épült lakótelepre.

Az új védőöv szabályos hatszögalakú lett, hat — egyenkint 230 méter hosszú — homlokzattal. A bástyáknak hátratul szárnyai voltak. A két kapu közül az egyik „bécsi“, a másik „esztergomi“ nevet viselt. A két Baldigarán kívül, a német Muregger, majd 1590 után Giangiacomo Gasperino, Claudio Cogorano és még több más olasz is dolgozott rajta. Az építkezés évtizedekig tartott s bárha teljesen sohase készült el, a vár keményen ellenállott 1663-ban a törököknek, akik azonban mégis bevették. Az 1685-i visszavívás után, Luigi Ferdinando Marsili gróftól küldötték Érsekújvárra, az erődítmények helyreállítása végett. A vár 1711 után elvesztette fontosságát s így III. Károly király elrendelte lerombolását.

¹⁴ 9. ábra.

A magyar városok legnagyobb része, ahelyett, hogy teljesen újjáépítette volna, a már előbb említett módokon erősítette meg védőövét. Nem könnyű minden esetben megállapítani, hogy kik és mikor dolgoztak rajtuk, mert az idevágó okmányok és krónikák bizonytalanul szólnak róluk. ennél fogva csak szigorú kritika alapján lehet itt is a történelmi igazságot megállapítani.

A legrégibb módosítások egyike a barbacanok alkalmazása volt. Ezzel a rómaiaknál is már használatos védőművel, a késő középkorban gyakran találkozunk. Így például a XV. században Rhodos falait erősítették meg velük; ugyanez történt a nápolyi Castel-Nuovoval és más várakkal is. Már mondtuk, hogy Kassa egész védőövére kiterjedt a barbacanok alkalmazása, amint azt egy XVII. századbeli képe mutatja. A levéltári adatok tanúsága szerint, 1550 és a század vége között, Felice da Pisa és Ottavio Baldigara dolgozott Kassán. Itt ezek a barbacanok új, második övet alkottak s hét bástya oldalozta őket.

Budavárának északi, vagyis leggyöngébb oldalát második, sőt harmadik övvel erősítették meg; azonban az első és a második között levő teret feltöltötték földdel s így a harmadik maradt meg barbacanként. Ez az építkezés 1534 és 1540 között, János király uralkodása alatt folyt, az olasz Domenico da Bologna vezetése alatt. Ő építette a vár déli szögletére a nagy rondellát, hosszú torokkal és kazamattás szárnyakkal:¹⁵ az ő műve továbbá, a vár egész védőövének végzett különféle munkákon kívül, az úgynevezett „Esztergomi-rondella“ is.

Az előbbihez hasonló volt Erdélyben Beszterce barbacanja, ahol a régi, majdnem négyszögű védőöv déli oldala előtt húzódott a második öv, Petrus Italus műve, aki Andrea Trevisano alárendeltjeként dolgozott itt a XVI. században. Ilyen erősítőművei voltak Nagyszebennek is.

Pozsonyban idők múltával annyira megsokasodtak a házak a barbacanok előtt, hogy egészen elfodták a falakat és a kapukat. Ennek folytán, az eddigieknél jóval kijebb tolt kapuk és felvonóhidak építésével, újra kellett rendezni a bejáratok kérdését. Pozsonyban 1550 és 1540 között több De Spazio testvér, majd a második felében egy bizonyos Grazioli, Francesco di Giorgio, Giulio Licino, Ulisse Macciolini, valamint Pietro Ferabosco is dolgozott.

Eger vára különösen érdekes példája annak, hogy miként lehet valamely középkori védővonalhoz bástyát illeszteni. A XV. század előtt régidivatú, azaz egymástól távolálló tornyokkal megszakított fal vette körül ezt a fontos püspöki

¹⁵ 10. ábra.

székhelyet. A XVI. század közepétáján, Dobó István kapitánysága idején, a két északi kiszögélésre két kicsiny bástyát ragasztottak, a nyugati oldal közepére pedig az úgynevezett Dobó-bástyát építették. Azonkívül a déli oldalra egy ötszögű nagy torony is épült, ott ahol a Varkócs-kapu nyílik. Mindez Alessandro da Vedanónak és olasz segítő-társainak műve volt. Valami 20 évvel utóbb, a már többször említett Ottavio Baldigarát hívták Egerbe. Ez kétféle tervet is dolgozott ki, melyek szerint a meglévő védőműveknek nagyszabású bástyás várrá kellett volna átépülniök.¹⁶⁾ De a súlyos költség itt is megakasztotta az építkezést.

Egészen különleges és Magyarországon aránylag ritkán alkalmazott védőmű a cittadella. Ez kisebbmértű zárt erőd s a XVI. századtól kezdve közvetlenül a városok védőövéhez volt csatolva. Rendeltetése szerint, a városi lakosságot kellett, felkelés vagy lázadás esetén fékentartania. Ezzel a cézzal építette Francesco Paciotto 1564-ben az anversi cittadellát. Ezért épült a császár parancsára a kassai 1670-ben, a friauli Germanico Strassoldo vezetése alatt. Ezt a szatmári békekötés után rombolták le.

De volt olyan eset is, hogy a cittadella a város védőinek utolsó menetsváraként szolgált, mint például Torinóban, Alessandriában. Ez volt a hívatása Nagyszébenben és Nagyváradon is. Mindezek a cittadellák ötszögűek voltak.

A nagyszébeninek 1702-ben Visconti ezredes terve alapján megkezdett építése, csakhamar végleg abbamaradt.

A nagyváradit 1569-ben kezdte építeni Ottavio Baldigara, öthomlokzatú bástyás övvel véve körül a középkori püspöki várat. Az építkezés itt is évtizedekig tartott; résztvett benne többek között Simone Genga, Domenico Ridolfini camerinoi herceg, Gian Marco Isolani és Achille Tarducci. Ez volt az az erőd, amely 1660-ban 45 napig védekezett a 20 ezer főnyi s tüzérséggel is jól ellátott török sereg ellen. Ebben a viadalban Balog Máté kapitány 900 főnyi kis védőcsapatát, a várbeli asszonyok és leányok is hősiiesen támogatták. A cittadella, kissé módosított alakban most is áll, de az idő mindent megőrlő vasfoga nagyon kikezdte.¹⁷⁾

A XVIII. század elején már jórészt megszűnt az a folytonos veszedelem, amely a török birodalom részéről fenyegette Magyarországot. Ez az oka, hogy a felszabadító háborúk után, csak három fontos vár épült Magyarországon: a temesvári, az aradi és a gyulafehérvári, mindenütt eltüntetve a korábbi védőműveket.

¹⁶ 11. ábra.

¹⁷ 12. ábra.

A temesváriinak alapkövét 1725-ban tette le III. Károly király; de a nyolchomlokzatú vár építése valójában csak 1732-ben indult meg s 1759-re nagyjában el is készült. A külső védőművek falazását már csak Mária Terézia rendelte el, s ez a munka 1756-ig tartott. A nagy s a maga idején igen erős várat, ennek a századnak első évtizedében bontották le.

Arad új várának első tervét 1715-ben dolgozta ki Cosa tábornok; de se ebben, se 1725-ben módosított alakjában, nem valósult meg.

1764-ben készítette Gróf Harrsch tábornagy azt a tervet, amelyet az Udvari Haditanács kivitelre elfogadott. A következő évben hozzáfogtak az építéshez s 1776-ban nagyrészt készen is volt az új vár.)¹⁸

Alapformája hatbástyás szabályos hatszög, törött kötőgátakkal. A kötőgátak elé pajzsgátak, ezek mindkét oldalára pedig kis lunetták épültek s az egész várat még egy „enveloppe“ veszi körül.

1790-ben teljesen beveződött az építkezés.

Gyulafehérvárott se lehetett többé meghagyni a teljesen elavult, részben még középkori erődítményeket. Az akkori idők követelményeinek megfelelő új vár tervét 1714-ben készítette Giovanni Morando Visconti s még ugyanabban az évben meg is kezdődött a munka. A szabálytalan hétszögű főgát 1736-ra el is készült, de a fedett út, a glacis valamint a külső védőművek még 1763-ban is csak részben voltak meg s a contre-escarpe falazása is nagyobbára hiányzott.

Ezeket a hiányokat 1812-ben kezdték pótolni, de a munka csakhamar abbamaradt. Gyulafehérvár és Arad vára ma is fennáll.

Teljesség kedvéért megemlítjük, hogy Komárom várához¹⁹ 1809-ben az úgynevezett „Nádor-vonal“, a „Vág-vonal“, „Vág-hídfo“, továbbá a Duna jobb partján a „Duna-erőd“ járult. Ugyancsak a folyam jobb partján épült 1850 és 1871 között a „Monostor“-nevű erőd,²⁰ végül 1877-ben elkészült az „Igmánd“-nevű is.

Komárom volt Magyarországon az egyetlen erősség, amely legalább némileg megközelítette a „táborvár“ fogalmát.

Ugyancsak 1877-ben, az orosz-török háború alatt, az erdélyi határszorosokban is épült néhány kezdetleges völgyzáró, részben az 1854-ben készült védőművek felhasználá-

¹⁸ 13. ábra.

¹⁹ 14. ábra.

²⁰ Még ma is inkább „Sandberg“ néven ismeretes.

sával. Természetes, hogy ezek se felelnek meg többé a mai kívánságoknak.

Új fegyverek tűntek fel a haditudomány terén: a vegyi és a légi fegyverek. Vajjon minő hatásuk lesz az erődítés művészetére? Sajnos, csak Manzoni szavait idézhetjük: „Az utódoké az ítéletmondás nehéz feladata.”

Roma

Leone Andrea Maggiorotti.